

АВТОНОМІЯ УНІВЕРСИТЕТУ: КОДИ ПОСТУПУ

Андрій КРИСОВАТИЙ

Copyright © 2014
УДК 37.072

На рубежі 2013–2014 років Україна зробила свій важкий і вистражданий – європейський – вибір шляху розвитку. Цей невідворотний процес, який і досі супроводжується значними соціальними та економічними потрясіннями й неоголошеною війною на сході країни, має стати більш чітким, поступальним, неминучим. Роль українських університетів у цьому процесі, студентство та академічна спільнота яких стали рушійною силою нагальних революційних перетворень в державі, важко переоцінити. Сьогодні цілком доконаним є розуміння того факту, що слід проводити негайні структурні зміни також і в системі національної вищої освіти. Міністр освіти та науки України Сергій Квіт у червні 2014 року справедливо зазначив, що нині в нашій державі доцільно залишити не більше півсотні повноцінних університетів європейського типу, зі своєю усталеною десятками, а то й сотнями років, академічною спільнотою, ковітальним іміджем, потужною науково-освітньою базою. Вважаємо, що вже давно мала відійти у небуття радянська система посферного розчленування вищих навчальних закладів за напрямками і спеціальностями, яка значно звужує рамки як їхньої освітньої діяльності, так і соціокультурної, суспільствотворчої.

Нині, як ніколи, на часі постало питання про розширення *автономії провідних українських ВНЗ*. Адже академічна свобода університетів у різних країнах світу є гарантією незалежності їх внутрішнього інтелектуального життя, ліберальних принципів управління і повно забезпечує інноваційний характер розвитку закладу. Автономія, звісно, це не абсолютна свобода, оскільки університет структурно взаємопов'язаний із державою та суспільством не тільки бюджетом, тобто фінансовими надходженнями та видатками, але й цілями та завданнями у системі чинного суспільного виробництва, а також соціальними очікуваннями

стосовно якості вищої освіти і суспільної користі, яку здатні приносити його випускники. Відтак очевидно, що не варто вважати автономію таким собі “подарунком” для університету, адже вона приносить не тільки дивіденди, але й великий обсяг обов'язків, із якими може справитися не будь-який сучасний ВНЗ. Ось чому ступінь автономії, яку одержує чи то окрема людина, чи то навчальний заклад як цілісний життєздатний організм, повинен головню залежати від реального рівня їхнього розвитку. Єдина тут відмінність – у масштабах і складності університету як науково-освітньої організації, котра забезпечує найвищий щабель суспільного виробництва – підготовку висококомпетентних фахівців-особистостей із зрілою громадянською свідомістю та розвиненою національною самосвідомістю.

Відразу зазначимо невтішний факт: автономія вищого навчального закладу в Україні і автономія університету в світі – це дві, вкрай відмінні, реалії, які помилково ототожнюються деякими дослідниками. У цивілізованому світі автономія дає змогу навчальному закладу самостійно регулювати свою академічну структуру, встановлювати власні навчальні програми, визначати пріоритетні напрямки науково-дослідної діяльності, присвоювати докторські ступені. На жаль, тотальна фінансова залежність українських ВНЗ від державних органів верховної влади головню спричиняє той тиск, який обмежує їх виправдану автономію та бодай відносну незалежність. Вочевидь університетська автономія має сприяти досягненню головню стратегічної мети освітньої сфери – *конкурентоздатності українського фахівця* на глобальному світовому ринку трудових відносин та відповідного здобуття гідного місця Україною в когорті інтелектуальних і високоосвічених європейських держав. Основними компонентами такої автономії є організаційна

(управлінська стратегія і структура), академічна (спеціалізація, освітньо-кваліфікаційний рівень, кількість студентів і навчальних дисциплін, квоти тощо), фінансова (платня, власність, резерви тощо), кадрова (персонал, академічна спільнота).

Ще з XII століття університети мали чотири сутнісні привілеї, а саме виключне право присвоювати наукові ступені і вчені звання, надавати освітні послуги у межах християнського світу, мати автономію в юрисдикції і право на страйк і незалежність від громади міста, де географічно розташовувався заклад. Власне упродовж майже тисячі років саме самоврядування та автономія є визначальними атрибутами класичного ВНЗ європейського типу. Починаючи із XVIII століття, у світі університет розглядається як унікальний самоврядний заклад з академічною місією й призначенням, має право бути морально та інтелектуально невідпорядкованим політичній та економічній владі. Інакше кажучи, так склалося історично, що університетам завжди дозволялася більша свобода самореалізації, аніж іншим суспільним інституціям. Проте вони, функціонуючи в конкретному соціальному доквіллі, яке оцінює їхню діяльність у сфері продуктивності та конкурентоздатності, повинні були бути прибутковими і водночас мали сприяти соціально-економічному поступу країни. Отож із плином часу університети стали найдемократичнішими та інтернаціональними інститутами у повсякденному лоні середньовічного суспільства, саме вони сформулювали інтелектуальне осереддя для зародження тогочасної інтелігенції, яка отримала унікальний соціальний статус. А це означає, що вища освіта завжди була вагомим чинником соціально-економічного розвитку соціуму. Тому її сталий розвиток спирається на розуміння того, що університет є такою суспільною інституцією, яка *має перебувати за межами державного втручання*. Адже його відповідальна місія – це передовсім відповідальність перед суспільством за його духовний стан і вітакультурний поступ.

Ще двісті років тому наші університети за урядовим статутом обирали керівництво, присуджували і видавали докторські дипломи, вирішували практично всі фінансово-господарські справи, навіть за умови, коли понад три чверті їхнього фінансування здійснювалося державним коштом. За радянських часів ВНЗ перетворилися у “квазіуніверситети”, які лише формально нагадували класичні університети європейського типу, частково запозичивши

їхню структуру, але не дух справжнього Храму Науки. На жаль, така ситуація почасти збереглася й досі. «Самоврядування університетів за сьогоднішніми законами України, є суто декларативним, і не має нічого спільного з автономним самоврядуванням європейських університетів, нагадує демагогічну компартійну пропаганду про “народовладдя”», – справедливо зазначає львівський професор Ярослав Ганіткевич. Більше того останні роки не тільки збереглася, а й значно посилюється формальна і неформальна “опіка” ВНЗ з боку державних та місцевих органів влади. Відбулося повернення до практики жорсткого централізованого управління і тотального контролю, що є абсолютно неприпустимим, особливо для провідних українських університетів, які мають статус національних. Загалом недоліком наявних українських ВНЗ постіндустріальної суспільної формації є те, що в умовах перманентних фінансово-економічних криз і соціальних катаклізмів вони не в змозі створити критичну масу забезпечення культурного, соціального та економічного прогресу країни. Натомість новітня Економіка Знань потребує підтримки й розширення автономії, суперництва й різноманітності, гарантії якості освітніх послуг та відповідальності й сталого партнерства з усіма учасниками суспільних відносин.

Автономний університет – це “природна форма самоорганізації академічної та студентської спільнот, ефективний інструмент розвитку і важлива функціональна складова повсякденного функціонування громадянського суспільства”, – зазначено у досі нереалізованому пілотному проекті “Університетська автономія” (2005). Приєднання до Болонської системи надає передумови для створення *нової моделі взаємовідносин* університету, суспільства і держави, за урєальнення якої університет виходить за рамки вертикальної ієрархії, перетворюється в інституцію, котра самостійно визначає свої завдання та бере на себе відповідальність за результати своєї науково-освітньої діяльності перед суспільним загалом, оприявнюваним власною діадичною – академічною й студентською – спільністю. Автономія університету та академічна свобода тісно пов’язані між собою, хоча очевидно, що понятійно не тотожні між собою: якщо автономія символізує та урєальнює інституційну владу; то свобода – особистий привілей, узгоджений із викладачами, для гарантії необмеженого пошукування, передачі, поширення істини, знань, досвіду.

Система автономії та університетського самоврядування викристалізувалася упродовж багатьох століть і врешті стала ефективною в усьому світі. Упевнений, що лише університетська самостійність може привести до подолання системних проблем в українській освіті. По-перше, слід негайно збалансувати мережу ВНЗ, по-друге, повернути престиж та зупинити знецінення диплому про вищу освіту, по-третє, підняти важливість суспільної ролі та місця науковця у сфері духовного виробництва, по-четверте, зупинити падіння вагомості науково-дослідної складової повнокровного університетського життя, по-п'яте, утвердити європейські освітні стандарти в оплаті професорсько-викладацького корпусу й у такий спосіб рішуче відмести корупційний сегмент на ринку освітніх послуг.

Із сумом констатуємо, що за роки державної незалежності України трансформація національної освітньої сфери відбувалася досить безсистемно і навіть бездарно, зважаючи на заполітизованість рішень і дій влади. Однією з основних проблем є визначення меж автономії університетів та балансу між ступенем такої автономії та державним регулюванням чітко організованого освітнього процесу задля адекватного задоволення соціальних очікувань. Щонайперше мовиться про коректне поєднання ідеології вільного ринку з дотриманням принципів соціальної справедливості. Ефективний розвиток автономії вимагає підготовки і прийняття законодавчих актів, які легітимізують процес лібералізації управління сферою вищої освіти, сприятимуть та стимулюватимуть їхній розвиток як активних колективних суб'єктів ринкових відносин. Це і отримання кредитів, й укладання договорів із підприємствами, і створення комерційних програм та спільних навчальних програм, і соціально-економічне заохочення інтеграції у європейський освітній простір, і запровадження практики незалежного оцінювання діяльності із залученням закордонних експертів, і розробка критеріїв формування рейтингів, що відповідатимуть світовій та європейській практиці.

Поступальний еволюційний розвиток університетів сьогодні, як і раніше, ускладнюється потребою в автономії та вірою у самодостатність інтелектуальної праці. Ідеологічний авторитаризм поєднується із відірваністю університету від владних інститутів держави й ослаблюється тим, що будь-який ідеолог завжди становить небезпеку для реальних

владників. Університет підпорядковує людину існуючій системі, але в той же час за самим типом своєї двозначної причетності до влади являє собою своєрідну зону крихкості системи і розсадник анархії. Тому історично університет змінювався разом із сучасним суспільством і завжди був територією змішаних станів. Коли в XIX столітті до університету увійшла нова наука, він став розглядатися як рушій соціальної та інтелектуальної реформації, як розсадник нової національної інтелігенції, яка творить державну ідеологію і матеріальну міць, не маючи при цьому безпосередньої влади. Університет став у цей період центральною інституцією постання сучасної держави.

У середині XX століття європейські та американські університети радикально трансформувалися – стали масовими. Відтак змінилися й функції університету та його соціальне довкілля: відтоді він не тільки продукує учених та фахівців, а й дає молоді пугівку в життя і забезпечує соціальну мобільність. Нині знані університети є такими собі масовими фабриками із переробки людського капіталу. При цьому, не дивлячись на свій масовий характер і функції соціалізації, які вони виконують, вони продовжують плекати високу академічну науку. Це, з одного боку, підтримує в суспільстві високий рівень освіти, а з іншого – посилює безробіття в академічній сфері. Під впливом викладачів студенти часто хочуть продовжувати займатися наукою й надалі, але коштів у держави на це немає, і тому почасти маємо ситуацію, де конкурс на місце викладача щоразу вищий. У цій ситуації молодий науковець без наукового ступеня практично не має шансу його отримати. І це проблема не тільки нашої держави. До прикладу, першу постійну посаду викладача у Франції, Німеччині й багатьох інших європейських країнах науковець займає після 35–40 років. А це означає, що внаслідок таких змін на рубежі тисячоліть європейські університети пережили масштабну трансформацію у бік американської освітньої моделі.

І справді, Болонський процес став рушієм менеджерних змін і головно полягає в уніфікації вищої освіти. Це – хороший стимул до інтеграції світової культури, хоча практично він руйнує існуючі наукові школи й історично укорінені інтелектуальні традиції. Проте одним із головних наслідків його запровадження є господарська автономія університетів, що суперечить традиційній їх самостійності як соціальних інститутів. Вона означає втрату

автономії і переорієнтацію університету на суспільний запит, причому здебільшого комерційного штибу. Отож маємо зміну, що трансформує сам принцип життєдіяльності університету: відтепер він має на меті зменшити розрив між інтелектуальною і матеріальною працею, особливо в суспільстві, де продуктивна праця стає все більш інтелектуальною. Але при збереженні існуючих суспільних відносин втрата університетами автономії не веде до перелаштування бізнесу, котрий не стає вільнішим та інтелектуально самостійним від того, що інтелектуальна праця та автономія зникає з університетів. Навпаки, інтелектуальна праця в обіймах реальної економіки стандартизується і підкоряється інтересам отримання прибутку. Тому підкорення університетом вершин бізнесу та опанування ним бізнес-моделями означатиме втрату суспільством в особі університету автономії як такої. У такій моделі студенти будуть змушені постійно думати про матеріальну віддачу від отриманої освіти. А це означає подальше падіння престижу професорів, переважання суто прикладних дисциплін і зростання духу соціального замовлення в науці. Тому нині по всій континентальній Європі часто відбуваються страйки професорів і студентів, спрямовані проти цієї політики, передусім скорочення гуманітарних наук, урізання державного фінансування і введення платні за навчання в магістратурі. Проте, неоліберальна реформа поволі, але невпинно, прокладає собі шлях, оскільки її супротивники поки що займають непродуктивну консервативну позицію – зберегти все як є, що просто ареально.

Рефлексуєючи наше недалеке минуле, констатуємо, що радянський університет був суто ідеологічним авторитарним проектом. Тому він і наукова інтелігенція відігравали в такому суспільстві центральну роль. У цій сфері поєднувалися догматичний ідеологізм і корпоративна свідомість інтелігенції, яка використовувала свої усталені владні позиції в університетах для того, щоб протиставити комуністичній ідеології консервативні цінності, високу культуру і гуманістичну мораль. Вища освіта була досить доступною, але справжній масовий університет за взірцем західного виник тільки після здобуття Україною незалежності. Саме тоді з'явилися десятки і сотні недержавних навчальних закладів, тобто трапилося те, що на Заході вже відбулося півстоліття тому. Водночас це спричинило пониження якості націо-

нальної освіти та її прагматизацію, пов'язану із переходом до масової освітньої моделі, що співпало з відсутністю фінансування вищої школи і моральним банкрутством радянської соціогуманітарної науки. При цьому змістовно не відбулося ніякої реформи, пов'язаної зі зміною якості, або хоча б із системним оновленням існуючих навчальних планів і програм. Університет став масовим й одночасно анархічним, викладачі і студенти виявилися безконтрольні. Все це привело лише до втрати останніми інтересу до навчання і масової корупції під час вступних кампаній. Університет звівся до функцій кар'єрної відстрочки, досоціалізації і навіть до передачі панівної інтелігентської культури. При цьому наш університет, як і старий класичний аналог, залишається зоною неформальної автономії, придатної для діяльності все ще існуючих творчих інтелектуалів. Однак і сьогодні наші науковці-гуманітарії позбавлені як стимулів, так і можливості конкурувати і на рівних дискутувати із своїми західними колегами. Адже наші соціогуманітарні науки мають альтернативні корені суспільного життя й спираються на інші цінності. Крім того, загальний традиціоналізм і консервативний лібералізм української інтелігенції важко переналаштувати на демократичну й вельми політкоректну мову західних соціальних дискурсів.

Нинішня глобальна криза університету має бути подолана шляхом органічного зближення способів життя університету і суспільства. Тут важливо, щоб не тільки соціум ставив перед університетом завдання і запитання, а щоб університет також зберіг за собою право на підготовку і постановку питань до громадянського загалу і державної влади. Ідея про те, що університет повинен претендувати на владу в суспільстві, належить ще Мартіну Гайдегеру. Для такого уможливлення він має інтегруватися у суспільство й економіку. Причому мовиться про таку інтеграцію, коли не університет стає корпорацією, а будь-яка професійна спілка з високою корпоративною культурою частково трансформувалася в університет. Корпорація повинна постійно надсилати в університет співробітників для викладання, а університет, зі свого боку, делегувати своїх професорів і доцентів у бізнес, на виробництво, щоб вести семінари, навчати комунікативній, інтелектуальній компетентності, обговорювати найскладніші політичні, філософські, людиносуці питання.

Серед нововведень, які подані у новому законопроекті “Про вищу освіту”, є створення Національної агенції із якості вищої освіти, розширення повноважень студентського самоврядування, його право самостійно обирати навчальні дисципліни. Крім того, цей документ зліквідує вчений ступінь кандидата наук і вводить натомість ступінь доктора філософії разом з доктором наук, усуває поняття про рівні акредитації. Університети здійснюватимуть підготовку молодших фахівців, бакалаврів та магістрів і поділятимуться на чотири типи: університет, академія, інститут, коледж. При цьому академії та інститути, на відміну від університетів, будуть тільки галузевими навчальними закладами, а коледжі здійснюватимуть підготовку молодших фахівців. І все це – за обоюсторонньої діяльності великого бізнесу, інститутів освіти і науки. Кінцевим продуктом будь-якого ВНЗ є якісний фахівець, якого потребує ринок праці. Тому має зрости роль працедавців і бізнесу у формуванні критеріїв вищої освіти та оцінюванні компетентності випускників.

Нещодавно міністр освіти і науки України Сергій Квіт зауважив й таке: “На освіту також давно слід дивитися не як на галузь, а як на основу для всебічного розвитку держави і суспільства. Ми йдемо шляхом боротьби за університетську автономію, перш за все академічну, а також фінансову, вважаємо, що університет повинен покладатися тільки на державний бюджет, він повинен займатися фандрайзингом, знаходити ресурси для розвитку, але для цього потрібні інструменти, перш за все законодавчі, яких зараз, на жаль, немає”. У будь-якому разі очевидно, що університети виконують функцію регуляторів формування, зміни і підтримки соціальних структур, зміни суспільства в цілому. Тут існує кілька каналів взаємодій. Первинно заклади освіти відповідальні за трансляцію знань, себто за передачу знань, умінь, навичок, норм і цінностей від покоління до покоління, без чого суспільство цілком очевидно не зможе підтримувати свої існування і поступ. У ВНЗ, крім того, (значною мірою у нас і в основному на Заході) “твориться наука”, а отже задається траєкторія розвитку суспільства. Саме університети продукують для нації фахівців-професіоналів певного кваліфікаційного рівня, без участі яких не може функціонувати національна економіка, культура, забезпечуватися порядок

і безпека. У ВНЗ щонайголовніше готується національна еліта – у сферах політики, економіки, науки, культури, і від того, як її плекають, безпосередньо залежить доля конкретного суспільства. І ще один вкрай важливий момент: університети значною мірою сприяють зникненню соціальних бар’єрів в українському соціумі, адже саме отримання вищої освіти є передумовою підвищення соціального статусу, переміщення особистості із одного соціального прошарку в більш привілейований. Тому суспільство має бути зацікавлене в максимальній доступності вищої освіти, знятті перешкод на шляху її отримання тими особами, які мають відповідні здібності, незалежно від соціальних, економічних, географічних чи релігійних чинників.

Якщо подивитися на історію Середньовіччя і Нового часу, то виявимо таку закономірність: як тільки університет відпускається державою у вільне плавання з погляду заробітку грошей – він автоматично стає комерційним підприємством, яке орієнтується на студента як на покупця послуг. Академічна свобода у значенні самостійності наукового дослідження, непідцензурність професорсько-викладацького загалу, невимушеність викладання, але при цьому наявність державного фінансування в такому обсязі, щоб це все стало можливим й щоб університет не був вимушений постійно шукати гроші. Більше того, не тільки з погляду соціалістичної економіки, коли освіта була безкоштовною й усе вирішувала держава, але із позиції економіки ринкової, сама система гідного існування викладача і надання йому свободи дослідження, набагато більш вигідна, ніж система ринкових відносин між викладачем і студентом. І тут не важливо хто фінансує – держава чи велика корпорація. Головне, що обидві сторони знають, які дослідження для них важливі, які фахівці їм потрібні через п’ять-десять років. Звідси, власне, й постає первинність права молоді людини отримати вищу освіту на конкурентній основі і незалежно від свого соціального походження, а з іншого боку – канон свободи досліджень і вільності викладацької і наукової діяльності для професури університету. Історія у цьому питанні найбільш переконлива: повноцінна автономія університету – це поступ усього суспільства шляхом сталого розвитку.

Надійшла до редакції 25.06.2014.